

Refi' Cevat Bey'in (Ulunay) Sürgün Hayatı [1913-1918]

The Exile Life of Refi' Cevat Bey (Ulunay) [1913-1918]

Hasan Ali Polat*

Öz

Bu çalışma, II. Meşrutiyet döneminin önde gelen muhalif gazetecilerinden biri olan Refi' Cevat Bey'in 1913-1918 yılları arasındaki sürgün hayatını ele almaktadır. Özellikle 11 Haziran 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa suikastını takiben İstanbul'dan Sinop'a sürgün edilen ve sonrasında sırasıyla Çorum ile Konya'da zorunlu ikamete tabi tutulan Refi' Cevat, bu süreçte dönemin atmosferi ve basın-muhalefet ilişkileri açısından dikkat çekici örnekler sunmaktadır. Çalışmada, Refi' Cevat'ın sürgün sürecine ilişkin bilgi ve değerlendirmeler, arşiv belgeleri, telif eserler ve hatıratlar ışığında incelenmiştir. Elde edilen bulgular, İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarı döneminde muhalif basına karşı uygulanan yaptırımların kapsamını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Refi' Cevat'ın sürgün tecrübeleri, Osmanlı Devleti'nin son yıllarındaki siyasi kutuplaşma, muhalefetin maruz kaldığı uygulamalar ve bu dönemde basın hürriyetinin zaman zaman uğradığı sınırlamaları açıklayıcı niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Refi' Cevat, Sürgün, Sinop, Çorum, Konya.

Abstract

This study examines the exile life of Refi' Cevat Bey—one of the leading oppositional journalists of the Second Constitutional Period—between the years 1913 and 1918. Notably, following the assassination of Mahmut Şevket Pasha on June 11, 1913, Refi' Cevat was exiled from Istanbul to Sinop and subsequently subjected to forced residence in Çorum and then Konya. Throughout this process, his experiences offer illuminating examples of the era's overall atmosphere as well as the relationship between the press and the opposition.

The work draws upon archival documents, published sources, and personal memoirs to provide insights into Refi' Cevat's exile. The findings underscore the breadth of the measures imposed on the oppositional press during the Committee of Union and Progress's time in power. Furthermore, Refi' Cevat's exile experiences shed light on the political polarization in the late Ottoman period, the various measures taken against the opposition, and the intermittent restrictions placed on press freedom during that era.

Keywords: Refi' Cevat, Exile, Sinop, Çorum, Konya.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Selçuk Üniversitesi halipolat@selcuk.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 4

Başvuru / Submitted: 21 Mart 2025 & Kabul & Accepted: 11 Temmuz 2025

Atıf / Citation: Polat, H. A. "Refi' Cevat Bey'in (Ulunay) Sürgün Hayatı [1913-1918]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 443-461.

Giriş

II. Meşrutiyet'in ilanı (23 Temmuz 1908) gününde Enver Bey, Köprülü'den Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya çektiği bir telgrafta “Bugün vatan kurtarıldı. Hastayı tedavi ettik...” demişti¹ ve takip eden günlerde de memleketteki bütün problemlerin meşrutî idareyle çözüleceği inancı pekişmişti. Hatta II. Abdülhamid devrinde muhalifliği sebebiyle sürgünlere gönderilenlere yönelik af çıkarılmış ve yurda dönmüşlerdi. Yine *devr-i Hamidî*'de sansüre tabi tutulan matbuat âlemi de “zincirden boşalmışçasına” serbest bir vaziyet almıştı. Ancak 23 Temmuz sonrasındaki “iyimser hava” kısa sürede bozulmuştur. Farklı fikir ve eğilimlerin yüksek sesle dile getirildiği, basın organlarında aleni şekilde sürdürülen siyasal tartışmaların yoğunlaştığı bu dönemde; Jön Türkler ile İttihat ve Terakki mensuplarının meşrutiyet anlayışlarındaki ayrışmalar, sürgünden dönen siyasi mağdurların meşrutî idareden umdukları bulamamaları, yeni idareyle birlikte devlet teşkilatında gerçekleştirilen tasfiye hareketleri ve benzeri gelişmeler, toplumun kısa sürede yoğun bir şekilde siyasallaşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Ali Birinci, Meşrutiyetin iadesi sonrasında hatır ve hayalden geçmeyecek gelişmelerin hızlı bir şekilde yaşandığını belirterek “gerçek hayâli aşmıştı. Bu bakımdan aşırı siyasileşmeyi devrin getirdiği geniş imkânların tabii bir neticesi olarak görmek gerekir... Her şeyden önce aşırı ve anî siyasileşmenin, beraberinde bir tepkiyi getirmemesi imkânsızdı,” demektedir.² Bu aşırı siyasileşmenin bir sonucu olarak İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı Fedakaran-ı Millet Cemiyeti ve Ahrar Fırkası gibi muhalif oluşumlar meydana gelmiştir. Öte yandan *İkdam*, *Yeni Gazete* ve *Sabah* gibi dönemin önde gelen basın organları, İttihat ve Terakki karşıtı grupları destekleyici bir tutum sergilemişlerdir. Toplumda ortaya çıkan hızlı ve yoğun siyasallaşma süreci, ülkeyi kısa sürede 31 Mart Vakası gibi derin bir krize sürüklemiş; böylece II. Meşrutiyet dönemi ilk büyük sarsıntısını yaşamıştır.³ Rumeli'den gönderilen askerî birlikler tarafından sert biçimde bastırılan ve Sultan Abdülhamid'in de tahttan indirilmesine sebep olan bu olayın ardından örfi idare ilân edilmiş; hadisede rolü bulunanlar çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.⁴ Bu gelişmeler sonrasında basın üzerindeki denetim mekanizmaları güçlendirilmiş, muhalif hareketler daha sıkı şekilde kontrol altına alınmıştır. Hüseyin Hilmi Bey, Mizancı Murat, Mehmet Asaf, Ziya Şakir ve Şehbenderzâde Ahmet Hilmi gibi isimler ise, zararlı neşriyat faaliyetleri ve muhalif kimlikleri sebebiyle sürgüne gönderilmişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalifleri arasındaki gerginlikler Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulması sonrasında giderek daha da artmış hatta harpler dahi iki cenah arasındaki gerginliği sona erdirmemiştir. İktidar-muhalefet ilişkilerinin gerilmesine bir sebep de

¹ İSAM. *HHP.*, 1165, Enver Bey'den Rumeli Müfettişi Beyefendiye, 10 Temmuz 1324.

² Ali Birinci, *Tarih Yolunda -Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvâli-* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), s. 148.

³ Özellikle Jön Türkler arasında, kısmen de İttihat ve Terakki Cemiyeti bünyesinde gözlemlenen elitist, pozitivist ve seküler eğilimlerin, dini değerlere mesafeli yaklaşımın 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkışında etkili olduğu ifade edilebilir. Bk. İsmail Küçükkılınç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kışkacında İttihadçılık* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), s. 57-58.

⁴ 31 Mart Vakası hakkında tafsilat için bk. Ender Korkmaz, *31 Mart Vakası, Belgeler ve Tanıklıklarla* (İstanbul: Kronik Kitap, İstanbul 2025), s. 25-286; Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı -31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi-* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), s. 51-344.

1912 seçimleri olmuştur: “Sopalı seçimler” olarak anılan bu seçimler, muhalefetin tepkisini daha da körüklemiştir. Nitekim, Manastır Fırarileri ile Halaskâr Zabitan Grubu’nun yoğun baskısı neticesinde, Sait Paşa Hükûmeti 16 Temmuz 1912 tarihinde istifa etmek zorunda kalmış; akabinde teşkil edilen Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti ise 4 Ağustos’ta Meclis-i Mebusan’ı feshederek İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yönelik kapsamlı bir tasfiye sürecini başlatmıştır. Balkan Harbi’nin patlak vermesi üzerine de Trablusgarp Harbi’nin diplomatik yollarla sona erdirmek zorunda kalarak Uşi Antlaşmasını imzalamıştır. Balkan Harbi ise, başlangıçta hem İttihat ve Terakki Cemiyeti hem de muhalif unsurlar tarafından desteklenen bir mücadele olarak başlamış, ancak kısa sürede Osmanlı ordusu ağır kayıplar vermiştir. Savaşın devam ettiği süreçte, Ahmet Muhtar Paşa istifa etmiş; Ekim 1912 sonunda yerine Kâmil Paşa Hükûmeti getirilmiştir. Kâmil Paşa, görevi devralmasının ardından İttihatçılara yönelik baskı politikasını sürdürmüştür. Nihayetinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, hem Balkan Harbi’nin Osmanlı aleyhine seyreden gidişatına müdahale etmek hem de Edirne’nin işgal edilmesini engellemek ve kendi siyasi varlığını korumak amacıyla harekete geçmiştir. Bu doğrultuda 23 Ocak 1913’ta Bâbîâlî Baskını gerçekleştirilmiş; bu müdahalenin ardından Kâmil Paşa Hükûmeti düşürülerek Mahmut Şevket Paşa başkanlığında yeni bir kabine teşkil edilmiştir.⁵

Siyasî çekişmelerin had safhada olduğu II. Meşrutiyet döneminin iktidar-muhalefet ilişkileri basın boyutuyla en alındığında en dikkat çeken isimlerden birinin Refi’ Cevat Bey (Ulunay) olduğu görülmektedir. Çünkü Refi’ Cevat, başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyetine sempatiyle bakan hatta *Tanin* gazetesinde çalışan bir isim iken daha sonra Cemiyetin amansız muhalifleri arasında yer almıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetine yönelik şiddetli muhalefeti ise kendisinin sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur. Nitekim 11 Haziran 1913’ta Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi akabinde pek çok kimsenin idareten sürgün edildiği ortamda Refi’ Cevat da Sinop’a nefyedilenler arasında yer almıştır. Bu çalışma, Türk edebiyatının ve basın tarihinin önemli isimlerinden ve aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkinin amansız muhaliflerinden biri olan Refi’ Cevat’ın kısa hayat hikayesine yer verdikten sonra esasen onun 1913-1918 arası sürgün hayatını arşiv vesikaları, telif eserler ve hatıralar ışığında ele almayı amaçlamaktadır.

1. Kısa Hayat Hikâyesi

Refi’ Cevat Bey, 1890 senesinin güz mevsiminde 9 Kasım’da Şam’da doğmuştur. Aslen Konyalı olan Refi’ Cevat’ın babası Hakkârî ve Rize mutasarrıflıkları gibi görevlerin yanında Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde Ankara valiliği de yapmış olan Ali Muhiddin Paşa, annesi ise Makbule Hanım’dır. Babasının görevi dolayısıyla sık sık yer değiştirmesi sebebiyledir ki Refi’ Cevat, Şam Defterdarlığından emekli dedesi Salim Bey ile birlikte İstanbul’a gelmiş ve Vefa’da bir konakta anneannesinin

⁵ Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler, 1908-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), s. 250-316.

terbiyesinden geçerek yetişmiştir.⁶ İlk tahsilini Vefa'daki Taş Mektepte, orta okulu ise Şemsü'l-Maarif okulunda tamamlamış, akabinde de Mekteb-i Sultanîye kayıt olmuştur. Muallim Naci, Tevfik Fikret, Recaizade Mahmut Ekrem, Babanzade Ahmet Naim, Abdurrahman Şeref Bey gibi isimlerden dersler alan Refi' Cevat, Mekteb-i Sultanîden 1909 senesinde mezun olmuştur.⁷ Türkçenin yanı sıra Fransızca, Arapça ve Farsçayı da anadili gibi bilmektedir.⁸

Mekteb-i Sultanîden itibaren gazeteciliğe merakı olan Refi' Cevat, mezuniyeti sonrasında Tevfik Fikret'in referansıyları *Tanin* gazetesinde muhabirliğe başlamıştır.⁹ Onun *Tanin* gazetesinde vazifeye başlaması hayatının ilk devrelerinde İttihat ve Terakki Cemiyetine taraftar olduğunu da göstermektedir. Nitekim Refi' Cevat, II. Meşrutiyetin ilânı sürecinde İttihat ve Terakkinin faaliyetlerini desteklemiş, Cemiyetin yayın organı gibi vazife gören *Tanin*'de muhabirlik yapmıştır. Muhittin Birgen tarafından *Tanin*'deki hizmetine son verilince *İkdam* gazetesinde vazife üstlenmiş ve bu görevi yürütürken Ahmet Cevdet Bey'den gazeteciliğin inceliklerini öğrenmiştir.¹⁰ Yine bu gazetenin Heyet-i Tahririye (Yazı İşleri) Müdürü Yunus Nadi Bey'e yardımcı olmuştur.¹¹ *Tanin*'den *İkdam*'a geçişiyle birlikte Refi' Cevat İttihat ve Terakkiye karşı muhalif düşünceleri de benimsemeye başlamıştır. Refi' Cevat'ın muhalefete geçişinde hocası Tevfik Fikret'in yanında Rıza Tevfik gibi isimlerin muhalefete geçmesinin etkili olduğu iddia edilebilir.¹² Yine *Gıdık* dergisinde Kasım 1910-Haziran 1911 arasında, *Kalem* adlı mizah dergisinde ise *Arı* mahlasıyla ya da *R.C.* rumuzuyla Ocak-Nisan 1911 arasında yazılar

⁶ Sebahaddin Mihçı, "Refi Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi" (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2020), s. 8-16; Hilmi Yücebaş, *Ulunay, Hayatı-Hatıraları-Eserleri* (İstanbul: Arkin Dağıtım Limited Şirketi, 1969), s. 4; Abdullah Acehan, "Refii Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 95/188 (2010): 120; Babası Ali Muhiddin Paşa ise Mustafa Nuri Efendi'nin oğludur ve onun da babası ise aslen Seydişehirli olan Mehmet Şerif Efendi'dir. Mehmet Şerif Efendi birtakım yerlerde kâtiplik yaptıktan sonra Konya'ya yerleşmiş ve ailesi de *Tarikatzadeler* olarak anılmıştır. Ayrıca Mevlâna Celaleddin-i Rumi soyundan oldukları da belirtilmektedir. Nitekim amcası Mevlâna Dergâhı postnişini Veled Çelebi amcasıdır. Bk. Mihçı, *a.g.t.*, s. 8-11; Şaduman Halıcı, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri, Yüzellilik Gazeteciler* (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2023), s. 197.

⁷ Metin Ayışığı, *Refi' Cevat Ulunay, Bir İngiliz Muhibbinin Milli Mücadele Dönemi Yazıları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2022), s. 21; Sezer Şimşek, *İki Devrin Muhallifi Refi' Cevat Ulunay ve İstanbul* (İstanbul: Libra Kitap, 2019), s. 21-23.

⁸ Yücebaş, *a.g.e.*, s. 3.

⁹ Yücebaş, *a.g.e.*, s. 4, 115-120; Refi' Cevat'ın *Tanin* öncesinde 1908'de *Ferda* gazetesi geçmiş de mevcuttur. Özgül Özбек Giray, "Kültür ve Edebiyat Alanına Katkılarıyla Refi Cevat Ulunay", (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2019), s. 9; Özgül Özбек Giray, "Refi Cevat Ulunay'ın Gazetecilik Üzerine Yazıları", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7 (2019): 1677; Muhittin Birgen ise Refi' Cevat'ı kendisinin işe aldığını belirtmekte, ancak "gazetenin ismini kullanarak münasebetsizlikler" yaptığı iddiasıyla hizmetine son verdiğini ifade etmektedir. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene -İttihat ve Terakki Neydi?-* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), s. 516-517.

¹⁰ Mihçı, *a.g.t.*, s. 21.

¹¹ Giray, *a.g.t.*, s. 11; Giray, *a.g.m.*, s. 1677.

¹² Necmi Uyanık ve Sebahaddin Mihçı, "Refi Cevat'ta Siyasî Düşüncenin Değişimi Üzerine", *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-* 12 (2014): 322-323.

yazmıştır. Ayrıca 27 Nisan 1911 tarihinde yayın hayatına başlayan *Şehrah* gazetesinde Heyet-i Tahriiriye Müdürlüğü (Yazı İşleri) yapmıştır.¹³

Muhallif bir çizgide çıkan ve Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğulları tarafından çıkarılan *Şehrah* gazetesinde görev alması Refi' Cevat'ın artık İttihat ve Terakkiden iyiden iyiye uzaklaştığını ve muhalif bir kimliğe sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim bundan sonra İttihat ve Terakkinin amansız bir muhalifi olmuştur. Bu muhalifliğin keskinleşmesinde 9 Haziran 1910'da *Sada-yı Millet* başyazarı Ahmet Samim,¹⁴ 11 Temmuz 1911'de de Zeki Bey¹⁵ gibi muhalif gazetecilerin öldürülmelerinin de etkisi mevcuttur.¹⁶ Özellikle *Şehrah* gazetesi yazarı Zeki Bey'in öldürülmesi Refi' Cevat'ın üzerinde derin tesir bırakmıştır. 1912 senesinde ise Refi' Cevat, Pehlivan Kadri'yle birlikte *Alemdar* gazetesini çıkarmıştır.¹⁷ *Alemdar* gazetesindeki yazılarında İttihat ve Terakkiyi sert bir şekilde eleştirmiş, örneğin "İttihat Valileri" başlıklı yazısında İttihat ve Terakki Cemiyetine yakın valileri hedef almış ve İttihatçı valiler hakkında "Hükümet bu hâlin bütün valilere de teşmili ile beraber adem-i iktidar ile zulmeden valileri hemen azl ile mahkemeye tevdi edilmeli milleti adalet yoluna doğru sevk etmiş olacaktır. Çünkü ahaliyi gayrikanuni surette sopalar altında ezen bir valiye devr-i adalet dediğimiz şu zamanda yine o mevkide bırakmak milleti ye'se düşüren bir hâldir," demiştir.¹⁸ *Alemdar* gazetesinin sonraki nüshalarında da İttihat ve Terakki Cemiyetine ve İttihatçılara yönelik sert eleştiriler devam ettirilmiştir. Bu durum Bâbîâli Baskınına kadar sürmüştür. İttihatçıların Bâbîâli Baskınına gerçekleştirmesinin ardından ise daha itidalli bir tutum içerisinde gazetecilik faaliyetini sürdürmüştür.¹⁹ Çünkü İstanbul Muhafızlığı görevine tayin edilen Cemal Paşa gazete başyazarlarını çağırarak onlardan memleketin sükûn ve asayişini bozabilecek yazılardan kaçınmaları talebinde bulunmuş, sadece hafif bir askerî sansür ile yetinileceğini bildirmiştir. Nitekim Cemal Paşa, hatıralarında, *Alemdar*'ı örnek göstererek bu hususta şöyle demektedir: "Önceki kabine zamanında neşredilmekte olan *Alemdar* gibi en şiddetli aleyhtar gazetelerin bile neşirlerinin devamına müsaade etmiştim. Bunlar ara sıra yine coşmakla beraber, yazı işleri müdürlerine, başmuharrirlerine sözlü ihtarlarda bulunmaktan başka şey yapmıyordum."²⁰

İttihat ve Terakki Cemiyetinin muhalifi bir gazeteci olarak Refi' Cevat, Cemiyet içerisinde ortaya çıkan Hizb-i Cedit hareketinin liderlerinden Miralay Sadık gibi

¹³ Mihçı, *a.g.t.*, s. 22-25.

¹⁴ Mehmet H. Hastaş, *Ahmet Samim, II. Meşrutiyet'te Muhallif Bir Gazeteci* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 74.

¹⁵ "Ziyâ-ı Elim", *Hemrah*, 9-77 (29 Haziran 1327): 1-2; Mustafa Güncü, "İkinci Meşrutiyet Gazetecilerinden Zeki Bey Suikastının Kamuoyunda Yankıları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVI/33 (2016): 64-65.

¹⁶ Uyanık, Mihçı, *a.g.m.*, s. 323-324.

¹⁷ Refi' Cevat'ın *Alemdar* gazetesi hakkında tafsilat için bk. Mihçı, *a.g.t.*, s. 79-238.

¹⁸ Refi' Cevat, "İttihat Valileri", *Alemdar* 2-111 (31 Temmuz 1328): 2-3.

¹⁹ Mihçı, *a.g.t.*, s. 116-118.

²⁰ Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006), s. 25-26.

isimlerin öncülüğünde 21 Kasım 1911’de teşekkül eden Hürriyet ve İtilaf Fırkasına²¹ da dâhil olmuştur. İlâveten bu fırkanın 2-9 Haziran 1913’te Şehzadebaşı, Fevziye Kiraathanesinde düzenlenen kongresinde Pehlivan Kadri’yle birlikte fırka nizamnamesinde tadilat teklifinde bulunmuş hatta bu teklif kabul görülerek tadilat için 11 kişilik bir encümen kurulup değişiklik teklifleri kabul edilmiştir.²²

Refi’ Cevat, 11 Haziran 1913’te Mahmut Şevket Paşa’nın bir suikast ile katledilmesinin ardından muhaliflere yönelik girişilen operasyonlarda tutuklanmış ve Sinop’a sürgün edilmiştir. Sürgün yeri daha sonra Çorum’a ve Konya’ya nakledilmiş, 1918 Ekim’inde Talât Paşa Hükûmetinin istifası akabinde teşkil olunan Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti döneminde İstanbul’a dönmüş ve 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesinin imzalanmasının hemen ertesinde 4 Kasım 1918’de de affedilen sürgünlere yönelik 41 kişilik listede ismi yer almıştır.²³ İttihatçıların iktidarı bıraktıkları bir ortamda tekrar çıkarmaya başladığı *Alemdar* gazetesinde İttihat ve Terakki Cemiyetine ve İttihatçı liderlere sert eleştiriler yönelmiştir. Nitekim “Turancılar ve Türkler Amma Hakiki Türkler” başlıklı bir yazısında “İttihatçılık öyle bir hâle geldi ki artık İttihatçının babası evlâdından, kardeşi biraderinden, karısı kocasından utanmağa başladı,” demiştir.²⁴ Bir diğer yazısında da “...Bizler için, Osmanlılar için, Türkler için, Şark için, Garp için velhasıl bütün dünya için bir tek bî-aman düşman vardır: İttihat ve Terakki! Başka düşman bilmiyoruz,” diyerek İttihatçıları yegâne düşman olarak gördüğünü ifade etmiştir.²⁵ Nitekim Yahya Kemal, Mütareke dönemindeki *Alemdar* ve diğer gazetelerin İttihatçı karşıtı propagandalarına dikkat çekerek herhangi bir şahsa bir suçlama yapılacak ise İttihatçı denilmesinin yeterli olacağını vurgulamakta ve İttihatçılığın Mütareke döneminin en ağır ithamı hâline geldiğini belirtmektedir.²⁶

Refi’ Cevat, Mütareke döneminde Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İngiliz Muhibleri Cemiyetini de gazetesiyle desteklenmiştir.²⁷ Hatta Anadolu’daki Millî Mücadele hareketini İttihatçı bir hareket olarak telakki etmiş ve bu hareketin de şiddetle karşısında yer almıştır. Bu karşıtlığı sebebiyledir ki Hürriyet ve İtilaf Reisi Sadık Bey, Ali Kemal ve Rıza Tevfik gibi isimlerle birlikte 3 Temmuz 1920’de Ankara Bidayet Mahkemesi tarafından Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nun 2. Maddesi gereğince derdest edildiklerinde

²¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler -İkinci Meşrutiyet Dönemi-* C. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s. 294-295; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), s. 48-49; Hürriyet ve İtilaf Fırkası hakkında tafsilat için Birinci’nin bu eserine bakılabilir.

²² Birinci, *a.g.e.*, s. 91-92.

²³ “Esbab-ı siyasiyyeden naşi mukaddema Dersaadet’ten vilayata sevk edilip ahiren avdetlerine müsaade olunmuş olunan zevat:”, *Takvim-i Vekayi*, 3385 (4 Teşrinisani 1334): 1.

²⁴ Refi’ Cevat, “Turancılar ve Türkler Amma Hakiki Türkler...”, *Alemdar* 1578-278 (20 Eylül 1335): 1.

²⁵ Refi’ Cevat, “Yeni Çevirme Hareketi”, *Alemdar* 2674-374 (25 Kanunuevvel 1335): 1; Millî Mücadele hareketine yönelik İttihatçı suçlamalarının boyutları için bk. Osman Akandere ve Hasan Ali Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011), s. 41-67.

²⁶ Yahya Kemal, *Siyâsî ve Edebî Portreler* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1968), s. 87.

²⁷ Mihçi, *a.g.t.*, s. 43-46.

tekrar yargılanmak üzere gıyaben idamla cezalandırılmıştır.²⁸ Millî Mücadele hareketi başarı elde ettikten sonra ise Kasım 1922’de önce Lübnan’a daha sonra İskenderiye’ye, oradan Kahire’ye ve ardından da Fransa’ya geçmiştir. Bu süreçte Millî Mücadele’ye karşıtlığı sebebiyle 1924 senesinde Yüzellilikler Listesi’nde memlekete ve millete ihanet eden gazeteciler arasına dâhil edilmiş, 28 Mayıs 1927’de de Türk vatandaşlığından çıkarılmıştır. 1938’e kadar yurtdışında yaşayan Refi’ Cevat, bu süreçte ciddi maddi sıkıntı çekmiş, parasızlıktan garajlarda otomobil yıkamış hatta garsonluk dahi yapmıştır. Ayrıca bu dönemde Türkiye için muhbirlik yapmaya da başlamıştır. 29 Haziran 1938’de Yüzelliliklere yönelik af çıkınca Eylül 1938’de İstanbul’a dönmüştür.²⁹ Türkiye’ye döndükten sonra “Ulunay” soyadını alan Refi’ Cevat, politikadan uzak durmuş ve *Tan*, *Yedi Gün*, *Yeni Sabah*, *Hizmet* ve *Milliyet* gibi gazetelerde siyaset harici yazılar kaleme almıştır. Roman, hatıra, çeviri ve seyahat notları türünde eserler veren Refi’ Cevat’ın eserlerinden bazıları *Sayılı Fırtınalar*, *Eski İstanbul Yosmaları*, *Üçler*, *Bu Gözler Neler Gördü*, *Menfalar ve Menfîler*, *Enkaz Arasında* ve *Paris Hatıraları*’dır. Kalp rahatsızlığı olan ve daha sonra felç geçiren Refi’ Cevat, 4 Kasım 1968 Pazartesi günü vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Konya’da Üçler Mezarlığı’na defnedilmiştir.³⁰

2. Mahmut Şevket Paşa’nın Katli, Refi’ Cevat’ın Sinop’a Sürgünü ve Menfâ Hayatı

Balkan Harbi’nin kötü gidişatına bir son vermek, Edirne’nin elde çıkma riskini ortadan kaldırmak ve İttihatçılara yönelik baskıları bertaraf edebilmek için Talât Bey ve Enver Bey liderliğindeki İttihatçılar 23 Ocak 1913’te Bâbü’l Baskını gerçekleştirmişlerdir. Akabinde de Kâmil Paşa Hükûmeti yerine İttihatçı destekli Mahmut Şevket Paşa Hükûmeti kurulmuştur.³¹ Yeni hükûmet, baskın sonrasında ortamı yumuşatmak için İstanbul Muhafızı Cemal Bey eliyle sükuneti sağlamaya çalışmış, *Alemdar* başta olmak üzere muhalif gazetelerin yayın hayatını sürdürmesine izin vermiştir.³² Örneğin Divan-ı Harb-i Örfî 75 Osmanlı lirası ödeme cezasına çarptırılan Refi’ Cevat’ın cezası Sultan Mehmet Reşat’ın 4 Şubat 1913 tarihli *irade-i seniyyesi* gereğince affedilmiştir.³³ Bundan sonraki süreçte Refi’ Cevat, *Alemdar*’da itidalli bir dil geliştirmeye çalışmıştır. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti muhaliflerle sıcak temaslar kurmaya çalışsa da ortam

²⁸ “Ankara Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesinden”, *Hakimiyet-i Milliye* 44 (5 Temmuz 1336): 4; Şimşek, *a.g.e.*, s. 49; Halıcı, *a.g.e.*, s. 201; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 24-25.

²⁹ Mihçi, *a.g.t.*, s. 48-60; Halıcı, *a.g.e.*, s. 202-211; Şimşek, *a.g.e.*, s. 51-59; Yüzelliliklerle ilgili bir çalışma için bk. Kâmil Erdeha, *Yüzellilikler yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi* (İstanbul: Tekin Yayıncılık, 1998), s. 36-220.

³⁰ Şimşek, *a.g.e.*, s. 61-84; Mihçi, *a.g.t.*, s. 61-70; Ayışığı, *a.g.e.*, s. 25-28.

³¹ Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil, Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023), s. 64-74.

³² Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 25-26; Ozansoy, Bâbü’l Baskını akabinde *Alemdar* gazetesi matbaasının demir kapısının kırılarak basıldığını ve içeriye girenlerin “Refi Cevat nerede? Söyle?” diyerek görevliyi dövdüklerinden bahsetmektedir. Bk. Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Çevremde* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), s. 276.

³³ BOA, *DH. SYS.*, 57-2/52, İrade-i Seniyye, 22 Kânunusani 1328/4 Şubat 1913; Bu irade-i seniyye ile Refi’ Cevat’ın cezasının affedildiği Sadaretten Harbiye Nezaretine de yazılmıştır. BOA, *BEO*, 4140/310459, Sadaretten Harbiye Nezaretine, 23 Kanunusani 1328/5 Şubat 1913; “Afv”, *Haberdar* 167-276 (23 Kanunusani 1328): 3.

gerilmeye devam etmiş, Prens Sabahaddin, Şerif Paşa, Gümülcineli İsmail Bey gibi isimler taklib-i hükûmeti (hükûmet değişikliği) amaçlayan birtakım tertipler içerisinde olmuşlardır. En nihayetinde de Yüzbaşı Kazım ve beraberindekiler, 11 Haziran 1913'te Harbiye Nezaretinden Bâbiâli'ye gitmek üzere otomobiline binen Mahmut Şevket Paşa'yı bir suikastla katletmişlerdir.³⁴ Burada Mahmut Şevket Paşa'nın katliyle hükûmetin düşürülmesi, Talât Bey'in katliyle İttihat ve Terakkinin etkisinin ortadan kaldırılması, Polis Müdürü Azmi Bey'in katliyle de muhalefete yönelik takiplerin önüne geçilmesi amaçlanmıştır.³⁵ Yüzbaşı Kazım ve arkadaşları Mahmut Şevket Paşa'yı öldürmeyi başarmışlar fakat Talât Bey, Azmi Bey ve Cemal Bey gibi isimleri ortadan kaldırmayı başaramamışlardır. Nitekim Mahmut Şevket Paşa'nın katli hadisesi İttihat ve Terakki açısından yepyeni bir travma meydana getirmiş ve nihayetinde de muhaliflere yönelik sert tedbirlere başvurulmuştur. Evvela derhal teyakkuza geçilerek Yüzbaşı Kazım, Topal Tefvik ve arkadaşları tevkif edilmiştir.³⁶ Polis Müdürü Azmi Bey başkanlığında bir tahkikat heyeti oluşturulmuştur.³⁷ Sorgulamaların akabinde zanlılar Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilmiş, Remzi Bey başkanlığındaki Divan-ı Harp de 19 Haziran'da başladığı yargılamayı kısa bir süre içerisinde tamamlayarak 22 Haziran'da Damat Salih Paşa, Yüzbaşı Kazım, Topal Tefvik ve arkadaşlarını idamla cezalandırmış, Sultan Mehmet Reşat da 23 Haziran'da cezayı tasdik etmiş, 24 Haziran'da da idamlar Bayezid Meydanında gerçekleştirilmiştir.³⁸

Mahmut Şevket Paşa'nın katli akabinde İttihat ve Terakki muhaliflerine yönelik de bir çalışma yürütülmüş, *İkdam* gazetesinden Cemil Molla, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin yeğeni Sait Molla³⁹ ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarından bazı muhalifler tevkif edilmişlerdir.⁴⁰ İttihat ve Terakkinin önemli muhaliflerinden biri de Refi' Cevat'tır ve Mahmut Şevket Paşa'nın katli sonrasında derhal tevkif edilmiştir. Kendisi *Menfîler ve Menfâlar* adlı eserinde sivil memurlar tarafından polis merkezine çağrıldığını ve "Azmi Bey sizinle görüşmek istiyor," denildiğini ancak epey dolaştırıldıktan sonra "ihtilalci" diye kayıt düşülerek bir hücreye hapsedildiğini ifade etmiştir. Nitekim sürgün hatıralarında ihtilalcilik ithamını değerlendirerek İttihatçılar hakkında "Memlekette en ziyade sükûna taraftar olan bizler deftere ihtilalci olarak kaydediliyor. Ruhlarında yakmak, kavurmak, kan dökmek isteyen ihtilal ile idare-i Hamidiyeyi deviren ikinci bir ihtilal ile İstanbul'u zapteden, üçüncü bir ihtilalle Babıaliyi ele geçiren kuvvet, ihtilalci sıfatını haiz bulunmuyordu. Vukuatın, talihin acı bir haksızlığı, asıl meselenin fena tarafı o dakikada bizden çekip alınan söz hakkı idi. Söyliyemiyorduk, sustuk," demiştir. Yine muhalif ve gazeteci olduğu için ihtilalci olarak kaydedildiğini iddia etmiş,

³⁴ Polat, *Sürgünler*, s. 327-338.

³⁵ Nevzat Artuç, "Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2005), s. 78-79.

³⁶ BOA, DH. KMS., 63/63, İstanbul Polis Müdüriyetinden Dâhiliye Nezaretine, 7 Haziran 1329; "Tafsilat", *Tanin* 1629 (30 Mayıs 1329): 1-2; "Tevkifat", *Tasvir-i Efkâr* 785 (30 Mayıs 1329): 1-2.

³⁷ "Heyet-i Tahkikiye", *İkdam* 5859 (31 Mayıs 1329): 2.

³⁸ BOA, İ. HB., 134/26, İrade-i Seniyye, 9 Haziran 1329; "İnfaz-ı Hükmi-i İdam", *Tasvir-i Efkâr* 799 (12 Haziran 1329): 1-2.

³⁹ "Tevkifat", *Tanin* 1633 (3 Haziran 1329): 1.

⁴⁰ Polat, *Sürgünler*, s. 341-342.

hatıralarında bu durumu “İhtilalci Refi Cevat! Bir şeyden haberi olmayan ihtilalci? İhtilale karışmayan ihtilalci? İttihat ve Terakki’ye muhalif olduğu için ihtilalci! Gazeteci olduğu için ihtilalci!” şeklinde değerlendirmiştir.⁴¹ Refi’ Cevat tevkif edilenlerin işkencelere de maruz kaldığını iddia etmiş hatta sorgulama ve işkenceler hususunda İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey’i suçlamıştır. Nitekim hatıralarında Azmi Bey hakkında “*Bir veba, bir kolera, bir tifo, bir Azmi. Bir farkı yoktur,*” demiştir. Ayrıca Pir Mehmet So-kağı’nda tutuklananlara zincir vurulduğunda Azmi Bey’e “Beyefendi hazretleri (...), benim bir suçum olmadığını iddia ediyorum. Lütfen tahkikat yaptırınız. Burada günahsız yere neden tevkif ediliyorum? Merhamet ediniz,” dediğinde Azmi Bey’in cevabı “Merhamet mi, merhamet mi? Baksana bileğimin şu damarında merhamet kanı mevcut olacağını hissetsem keser, kanımla beraber onu da akıtırım,” olmuştur.⁴²

İttihat ve Terakki destekli Sait Halim Paşa Hükûmeti, Mahmut Şevket Paşa’nın katli akabinde muhaliflere yönelik İdare-i Örfiye Kararnamesinin 6. maddesinin 2. fıkrasına dayanarak hareket etmiştir. Nitekim bu kararnamenin 6. maddesinde, Askerî Hükûmet’e bazı olağanüstü yetkiler tanınmıştır. Buna göre Askerî Hükûmet, birinci olarak gerekli gördüğü şahısların ikametgâhlarını gece veya gündüz arama yetkisine sahip kılınmıştır. İkinci olarak, şüpheli veya sabıkalı olup hükûmet tarafından yakalananları ve sıkıyönetim ilan edilen bölgede ikametgâhı bulunmayan kişileri başka bir bölgeye sürgün etme veya nakletme yetkisi kendisine verilmiştir. Üçüncü olarak halkın elinde bulunan her türlü silah ve cephaneyi toplama hakkı tanınmıştır. Son olarak ise, halk arasında infial ve huzursuzluk yaratacak nitelikte yayın yapan gazeteleri derhal kapatma ve her türlü dernek ile cemiyetin faaliyetlerini yasaklama yetkisi Askerî Hükûmete tanınmıştır.⁴³ Netice itibarıyla Hükûmet, muhalefet adına ülkenin ihtiyaç duyduğu sükûneti söz, fiil ve yazılarıyla bozma cüretini öteden beri gösterdikleri bilinen bazı kimseler ile İstanbul’un genel güvenliği açısından daimi bir tehdit oluşturabilecek şekilde serkeş bir karaktere sahip oldukları bilinen şahısların İstanbul’dan uzaklaştırılarak idareten Sinop’a sürgün edilmelerini kararlaştırmıştır. Nitekim bu karar üzerine “kalen, kalem ve fiilen” mahzurlu görüldükleri için sürgünle cezalandırılan muhalifler, 18 Haziran 1913’te Bahr-i Cedit vapuruyla Sinop’a gönderilmişlerdir.⁴⁴ Refi’ Cevat, Bahr-i Cedit’in payitahttan ayrılışını hatıralarında “Vatanımızdan, güzel payitahtımızdan, sevdiğimiz İstanbulumuzdan ayrılıyorduk. Geminin arkasından deniz köpürdü. Vapurun köhne vücudu sarsıldı. Biraz ilerledik. Hâlâ etrafımızda gözyaşlarıyla ıslak mendiller sallanıyor, biz ağlıyorduk. İstanbul’da ağlıyordu. Yalnız İttihat Cemiyeti gülüyordu. O felakete girerken bile bu millettten biraz hayat bekliyorduk,” diyerek aktarmaktadır.⁴⁵

⁴¹ Refii Cevat Ulunay, *Menfâlar/Menfîler Sürgün Hatıraları*, yay. haz. H. Hüsnü Kılıç, (İstanbul: Arma Yayınları, 1999), s. 11-13, 53.

⁴² Ulunay, *a.g.e.*, s. 44-45; Refi’ Cevat, İstanbul Muhafızı Cemal Bey’e de durumunu arz ederek dokuz gündür tutuklu olduğunu beyan etmiş ve suçunun ne olduğunu bilmediğini ifade etmiştir. Cemal Bey ise Refi’ Cevat’a verdiği cevapta Heyet-i Tahkikiye bu işle ilgili yaptığı tahkikata göre kendisinin herhangi bir alakasının olmadığını ortaya çıkartmış ifade etmiş, “Hatta haberiniz bile olmadığını kanaat getirdi.” Bk. *Aynı Eser*, s. 50-51.

⁴³ “1294 tarihli İdare-i Örfiye Kararnamesi”, *Takvim-i Vekayi* 193 (14 Nisan 1325): 1-2.

⁴⁴ “Teb’id Edilenler”, *Tasvir-i Efkar* 793 (6 Haziran 1329): 2.

⁴⁵ Ulunay, *a.g.e.*, s. 67.

Bahr-i Cedit vapuruyla Sinop’a gönderilen sürgünler içerisinde siyaseten muhaliflerin yanında adi suçlular dâhil her tabakadan sürgün yer almıştır. Nitekim Refi’ Cevat, “Burası Bahr-i Cedit değil, sanki, sefine-i Nuh idi. Tacir, şair, muharrir, memur, paşa, beyefendi, ağa, çapkın, kopuk, her sınıf halktan en göze görünecek numuneler mevcuttu. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde olduğu gibi İstanbul’un bütün esnafı mevcut idi. Paşa mı istiyorsunuz? En yüksek rütbelisi vardı. Efendi mi arıyorsunuz? En kelli fellisi mevcut idi. Bey mi arıyorsunuz? Her şeklinden bulunuyordu,” demektedir ve çeşitliliğe vurgu yapmaktadır.⁴⁶ Refik Halit de siyaseten nefyedilenlerin içerisine adi suçluların da katılmasını eleştirmiş, “Onlar (adi suçlular) siyasîlerle eşit muamele görmekten memnun, biz meymus bir hâlde idik,” demiştir.⁴⁷

18 Haziran’da hareket eden *Bahr-i Cedit* vapuru 20 Haziran’da Sinop’a ulaşmıştır. Mutasarrıf Nahit Bey, Sinop’a gelen sürgünlerin ikametlerini ayarlamakla meşgul olmuştur. Sürgünler içerisinde paşa unvanına sahip olanlar bir otele, diğer sürgünler ise Tahaffuzhane (karantina binası) ve İdadi Mektebi binasına yerleştirilmişlerdir.⁴⁸ Refi’ Cevat ise Mekteb-i İdadiye konulanlar arasında yer almıştır.⁴⁹

Sinop sürgünleri, karakola imza vermek kaydıyla serbest bırakılmışlardır. Mekteb-i İdadide kısa bir süre kaldıktan sonra arkadaşlarıyla birlikte Yalıboyu’nda Kasap Nikola’nın “büyücek, yayvan, mavi boyalı güzel bir ev”ini tutmuşlar ve bu evde Refi’ Cevat, Ahmet Kadri Bey’le aynı odayı paylaşmıştır. Sürgün hayatının başlangıcında akşamları İstimat’ın Kahvesinde bol bol muhabbetler etmişlerdir. Hükümet, başlangıçta sürgünlere günlük iki ekmek vermiş, daha sonra günlük beşer kuruş yevmiye ödemiştir. Ancak zaman zaman ödemelerde aksamalar yaşanmıştır. Refi’ Cevat, sürgün hayatının başında bilardoya merak sarmış ve adeta bütün vaktini bilyardonun başında geçirmiştir. Bir müddet sonra bilyardo merakının yerini av almıştır. Çulluk mevsiminde çulluk avı yapmış ve vaktinin önemli bir kısmını sık sık ava giderek geçirmiş hatta Refik Halit’i de beraberinde ava götürmüştür. Cemal Efendi ve Hafız Rıza Efendi gibi isimlerle musiki fasılları yapmıştır. Bir müddet sonra da Necmettin Bey ve Osman Cemal Bey gibi isimlerle beraber futbola merak sarmış, Rum mektebinin hocalarıyla futbol oynamıştır. Yine daha sonra poker ve bakara (Fransızlara özgü bir çeşit iskambil oyunu) oyununa merak salmış ve zaman zaman bu oyunu oynamıştır.⁵⁰

“Meşrutiyetin Fizan”ı olarak değerlendirilen Sinop’tan gerçekleşen firar hadiseleri de vuku bulmuştur. Örneğin Mustafa Suphi ve Ahmet Bedevi Beyler Kasım 1913’te

⁴⁶ Ulunay, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁴⁷ Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, yay. haz. Yusuf Turan Günaydın, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s. 56-57.

⁴⁸ BOA, *DH. SYS.*, 119/2. Sinop’tan Deraliye Merkez Kumandanlığına, 8 Haziran 1329; Ulunay, *a.g.e.*, s. 83-85; Karay, *a.g.e.*, s. 33; Bahr-i Cedit vapuruyla Sinop’a gönderilenler arasında Tahkik Heyeti de yer almıştır. Bu heyetin görevi ise sürgünleri sorgulamak ve onlar hakkında incelemeler yapmaktır. Çalışması neticesinde ulaştığı sonuçları Divan-ı Harbe gönderecek ve Divan-ı Harp de “sorunsuz” olarak görülen sürgünlerin İstanbul’a dönüşlerine izin verecektir. “Teb’id Edilenler”, *Tasvir-i Efkâr* 793 (6 Haziran 1329): 2; “Sinop’a Gidenler”, *Azm* 36 (7 Haziran 1329): 2.

⁴⁹ Ulunay, *a.g.e.*, s. 84; Acehan, *a.g.m.*, s. 122.

⁵⁰ Ulunay, *a.g.e.*, s. 97-183.

fırar etmişler, deniz yoluyla Yalta'ya ulaşmışlar oradan da Sivastopol'a geçmişlerdir.⁵¹ Mustafa Suphi ve arkadaşları, fırar edecekleri zaman Refi' Cevat ve Refik Halit'e de kendilerine katılmalarını teklif etmişler fakat bu fırar teklifi gerek Refi' Cevat gerekse Refik Halit tarafından kabul edilmemiştir.⁵²

3. Menfâsının Çorum'a Nakli

Osmanlı Devleti, 1914'ün Kasım ayında, İttifak Devletleri safında Birinci Dünya Harbi'ne dâhil olmuştur. Bu dönemde Osmanlı ordusunun en büyük ihtiyacının başında da asker gelmektedir ve bu ihtiyacın temini hususunda Sinop sürgünlerinden de istifade edilmiştir. Örneğin Sinop sürgünlerinden Bekirbeyzade Abdurrahman Efendi bu kapsamda değerlendirilerek silah altına alınmıştır.⁵³ Ayrıca adi suçlar kapsamındaki sürgünlerden de silah altına alınanlar olmuştur. Nitekim 11 Ağustos 1914'te Kastamonu'ya gönderilen bir telgrafta, adi suçlardan sürgün bulunanların isimlerinin tespit edilmesi ve askerlik yapmaları kaydıyla serbest bırakılmaları talep edilmiştir.⁵⁴ İlâveten 4 Mart 1915'te "Dâr'ül-Harbe Gidecek Eşhas Hakkındaki Takibat ve Mücazatın Teciline Dair Kanun-ı Muvakkat" çıkarılarak askerlik çağındaki sürgünlerin harplerde vazifelendirilebilecekleri belirtilmiştir.⁵⁵ Nitekim Sinop sürgünlerinin bir kısmı yukarıdaki gerekçelerle harpte vazifelendirilmişlerdir.

Bu arada harbin ilerleyen süreçlerinde "Meşrutiyet'in Fizan"ı olarak görülen Sinop'un Rusların bombardımanına maruz kalması üzerine buradaki sürgünlerin menfalarının değiştirilmesi meselesi gündeme gelmiştir. Kastamonu Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıyla sürgünlerin menfalarının değiştirilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bu yazıda Sinop'tan Musa Paşazade Ali, eski Miralay Tevfik ve arkadaşlarının valiliğe yazdıkları dilekçeden bahsedilmiş ve onların ya aflatrını ya da vilayet merkezine nakillerini talep ettikleri vurgulanmıştır. Netice itibarıyla Kastamonu valisi sürgünlerin güvenliğinin sağlanmasında ciddi zorluklar olması ve fırarların önünün alınması gibi gerekçeleri de ilave ederek menfaların değiştirilmesini Dâhiliye Nezaretinden talep etmiştir.⁵⁶ Nitekim bu talep kabul edilerek Sinop sürgünlerinden bir kısmının menfaları değiştirilmiştir. Kastamonu ve Ankara ve bu şehirlerin kazaları sürgünlerin gönderildikleri yerler olmuştur.

Sinop sürgünlerinden bir kısmı askere alınmış, bir kısmı da peyderpey affedilmiş olsa da Refi' Cevat, Refik Halit gibi isimler "kale, kaleme ve fiilen" muhalif oldukları iddiasıyla devamlı tehdit olarak görülmüşler ve affedilmemişlerdir. Nitekim sürgünlerden yirmi sekizinin yeni menfası Çorum olarak belirlenmiş ve Refi' Cevat, İskilipli Atıf,

⁵¹ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012), s. 622-628; "Zavallı Mustafa Suphi", *Alemdar* 33 (29 Nisan 1337): 2.

⁵² Ulunay, *a.g.e.*, s. 184-189; Karay, *a.g.e.*, s. 10.

⁵³ BOA, *DH. EUM. MH.*, 191/4, Bekirbeyzade Abdurrahman Efendi'den Dâhiliye Nezaretine, 19 Mayıs 1335.

⁵⁴ BOA, *DH. EUM. 5. ŞB.*, 1/27, Sinop Mutasarrıflığının 17 Ağustos 1330 tarihli telgrafı ve Kastamonu Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine, 18 Ağustos 1330.

⁵⁵ "Dâr'ül-harbe Gidecek Eşhas Hakkındaki Takibat ve Mücazatın Teciline Dair Kanun-ı Muvakkat", *Takvim-i Vekayi* 2105 (23 Şubat 1330): 3.

⁵⁶ BOA, *DH. EUM. 1. ŞB.*, 2/22, Kastamonu Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine, 6 Kânunusani.

İştirakçi Hüseyin Hilmi gibi isimler yeni menfaları Çorum'a sevk edilmişlerdir. İki posta halinde gerçekleşen bu sevk işleminde Refi' Cevat ilk postada Çorum'a gönderilenler arasında yer almıştır. Fazla eşyalarını satarak Sinop'tan ayrılan Refi' Cevat, Kadri Bey ve İştirakçi Hilmi'yle aynı arabada yolculuk etmiştir. Nihayetinde 11 gün süren yolculuğun ardından Çorum'a ulaşmışlardır.⁵⁷ Çorum'daki menfa hayatı sırasında Hükümet sürgünlere muntazaman olmasa da 8 kuruş yevmiye vermiş,⁵⁸ yetmediği içindir ki Refi' Cevat, köylülere 100 paraya mühür kazılamakla geçimini sağlamaya çalışmıştır.⁵⁹

Çorum'da sürgün olarak ikametden rahatsız olan Refi' Cevat, 10 Aralık 1916'da doğrudan Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e hitaben bir dilekçe yazmak suretiyle cezasının affını talep etmiştir. Bu dilekçede siyasi bir suç isnadıyla tutuklandığını ancak tahkikat neticesinde suçsuz olduğunun tespiti ve hatta İstanbul Muhafızı Cemal Paşa'nın siyasete karışmadığı için takdirine mazhar olmasına bir türlü serbest bırakılmayarak Sinop'a sürgün edildiğini ifade etmiştir. Üç yıldır Sinop'ta sürgün olarak kaldığını, pek çok kişinin affedilmesine rağmen kendisinin affedilmeyerek Çorum'a gönderildiğini ve sürgünde geçirdiği sürenin kendisine on yıllık bir süre kadar ağır geldiğini belirtmiştir. "*Kalen, kalemen ve fiilen*" yeteneği kalmadığı için artık bu minvalde muhalefet ettiği iddiasının geçersiz olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca amcası Mehmet Emin Efendi'nin İttihat ve Terakki Konya mebusluğu yaptığını ve diğer amcası Veled Çelebi'nin padişah nezdinde itibarlı bir kişilik olduğunu öne çıkararak onların "değerli hizmetleri" hatırına affedilmesini talep etmiştir. Yine babasının Konya'da, annesinin İstanbul'da, bir kardeşinin cephede, dayısının donanmada olduğunu belirterek ailesinin kendisinin sürgün hayatına üzüldüğünü ifade etmiştir. İlaveten yaşadığı maddi ve manevi sıkıntıların sağlığını etkilediğini vurgulanmış, ek olarak sağlık raporları sunmak suretiyle ancak geçim sıkıntısından azade düzenli bir yaşamla hastalığının tedavisinin mümkün olduğunu belirterek Talât Bey'den affını talep etmiştir.⁶⁰

4. Ata Toprağı Konya'ya Nakli ve Nihayetinde Af ile İstanbul'a Avdeti

Refi' Cevat, hem suçsuzluğunu hem ailesinin "değerli hizmetleri"ni hem de sıhhatinin bozukluğunu gerekçe göstermek suretiyle Çorum'dayken 10 Aralık 1916'da Dâhiliye Nazırı Talât Bey'den af talebinde bulunmuştur. Hatta mutasarrıflığa yazdığı bir dilekçeyle af dilekçesine ek olarak konulmak üzere sıhhatinin tespitini talep etmiş, gereği için de dilekçesinin Belediye Tababetine havale edilmesini istemiştir.⁶¹ Hükümet tabibi bulunmadığı için Gureba Hastahanesi baştabibi, Belediye tabibi ve Çorum Muhacirin Hastahanesi tabibi tarafından muayene edilen Refi' Cevat'a romatizma hastası olduğu, Çorum'un havası soğuk bir yer olması hasebiyle bu hastalığa tutulanlara iyi

⁵⁷ Ulunay, *a.g.e.*, s. 214-58.

⁵⁸ "Fethi Bey Heyet-i Teftişiyeye Müdürü", *Alemdar* 1427-117 (18 Nisan 1335): 1.

⁵⁹ Refi' Cevat, "Modası Geçmiş Oyunlar", *Alemdar*, 1515-115 (18 Temmuz 1335): 1.

⁶⁰ BOA, *DH. EUM. I. ŞB.*, 13/37, Refi' Cevat'tan Dâhiliye Nazırı Talât Bey'e, 27 Teşrinisani 1332; Acehan, *a.g.m.*, s. 123; Refi' Cevat'ın burada dile getirdiği İttihat ve Terakkiden mebus seçilen amcası Mehmet Emin Efendi hakkında bk. Abdülkerim Saka, *II. Meşrutiyet Konya'sında Siyasal Hayat 1908-1914* (Konya: Palet Yayınları, 2023), s. 137-138.

⁶¹ BOA, *DH. EUM. I. ŞB.*, 13/37, Refi' Cevat'tan Mutasarrıflığa, 7 Kânunuevvel 1332.

gelmeyeceği yönünde bir rapor verilmiştir.⁶² Ankara valisi de Dâhiliye Nezaretine yazdığı yazıda Refi' Cevat hakkında olumlu kanaat bildirmiş, onunla birlikte sürgün edilenlerden ekserisinin affa mazhar olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tabip raporu ve Çorum'daki ikameti döneminde herhangi bir kötü hal ve hareketinin görülmediği ve ıslah-ı nefis ettiği hakkındaki Çorum Mutasarrıflığının raporuna dikkat çekilmiştir.⁶³ Bir nevi affedilebileceği vurgusu yapılmıştır. Netice itibarıyla Dâhiliye Nazırı Talât Bey, 26 Mayıs 1917'de Ankara Vilayetine çektiği şifreli telgraf ile "Çorum'da bulunan Refi' Cevat Efendi'nin ba'demâ Konya Vilayetinde ikamet ettirilmesi muvafık görülmüştür," demiş ve Ankara üzerinden Konya'ya gönderilmesini talep etmiştir.⁶⁴ Netice itibarıyla af talebinde bulunan Refi' Cevat'ın affı mümkün olmasa da menfasının ata toprağı Konya olarak tebdili gerçekleşmiştir.

Refi' Cevat, 1917 ortalarından 1918 Ekim ayına kadar sürgün olarak Konya'da ikamet etmiştir. Halit Fahri Bey, Eylül 1917'de Konya Sultanisine edebiyat ve felsefe muallimi olarak tayin edildikten sonra burada menfa hayatını geçiren Refi' Cevat'la temas kurmuştur. Nitekim 1917-1918 arası Refi' Cevat'la hemen hemen her akşam buluşmuş ve soğuk kış günlerinde iki arkadaşının da dâhil olmasıyla vakit geçirmek için çokça poker oynamışlardır. Bazı geceler Alaeddin Tepesi'ndeki Arap Ziver Efendi'nin tiyatrosuna gitmişlerdir.⁶⁵

Ekim 1918'de Talât Paşa Hükûmetinin istifası sonrasında yerine Ahmet İzzet Paşa Hükûmetinin kurulmasıyla birlikte İttihat ve Terakki iktidarlarında Anadolu'nun değişik yerlerine sürgün edilenlere af umudu doğmuştur. Aslında henüz Talât Paşa Hükûmeti görevi bırakmadan önce de afv-ı âlide Refi' Cevat'ın adının geçtiği yönünde haberler çıkmış hatta Konya valisi bu haberlerin sıhhatini Dâhiliye Nezaretinden sormuştu.⁶⁶ O zaman İstanbul'a dönüş imkanı olmasa da Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti teşkil edildikten hemen sonra 20 Ekim 1918'de "Mütebâ'idinden Refi' Cevat Bey'in İstanbul'a avdetine müsaade buyurulması" istenmiştir.⁶⁷ Bundan sonraki süreçte Refi' Cevat serbest bırakılmış ve 4 Kasım 1918 tarihli 41 kişiden mürekkep afv-ı âli listesinde de Refi' Cevat'ın adına yer verilmiştir.⁶⁸ Böylelikle Refi' Cevat'ın sürgün hayatı kati olarak sona ermiştir.

Refi' Cevat, İstanbul'a döndükten sonra *Alemdar* gazetesini yeniden çıkarmaya başlamış ve bu gazetede yazılarıyla kendisinin 1913-1918 sürgün hayatının müsebbibi gördüğü İttihatçıları sert bir şekilde eleştirmiştir. Hükûmetin çıkardığı Umumî Af Kârarnamesi hakkında 26 Aralık 1918'de gazetesinde bir yazı kaleme almış ve "haydut"

⁶² BOA, DH. EUM. I. ŞB., 13/37, Gureba Hastahanesi baştabibi, Belediye tabibi, Çorum Muhacirin Hastahanesi tabibi imzalı rapor, 8 Kânunuevvel 1332.

⁶³ BOA, DH. EUM. I. ŞB., 13/37, Ankara Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine, 25 Kânunuevvel 1332.

⁶⁴ BOA, DH. ŞFR., 76/243.32, Dâhiliye Nazırı Talât Bey'den Ankara Vilayetine, 26 Mayıs 1333.

⁶⁵ Ozansoy, a.g.e., s. 75.

⁶⁶ BOA, DH. EUM. I. ŞB., 12/25, Konya Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine, 4 Eylül 1334.

⁶⁷ BOA, DH. ŞFR., 92/190, Dâhiliye Nezaretinden Konya Vilayetine, 20 Teşrinievvel 1334.

⁶⁸ "Esbab-ı siyasiyeden naşi mukaddema Dersaadet'ten vilayata sevk edilip ahiren avdetlerine müsaade olunmuş olunan zevât:", *Takvim-i Vekayi* 3385 (4 Teşrinisani 1334): 1.

olarak nitelediği İttihatçıların sürgün ettiği kimselerin masum olduklarını ifade ederek “Biz o haydutları affetmeyeceğiz,” demiştir.⁶⁹

Siyasî sürgünlerin Mütareke dönemindeki bazı taleplerini de sürgün hayatları boyunca yaşadıkları mağduriyetlerin giderilmesi oluşturmuştur. Örneğin Refi’ Cevat ve Kadri Bey, İstanbul’a döndükten birkaç ay sonra yol masraflarının karşılanması talebinde bulunmuştur. Bu talep üzeri kendilerine 43 kuruş verilmesi kararı alınmıştır.⁷⁰ Yine Refi’ Cevat, 2 Eylül 1920’deki bir dilekçe ile Dâhiliye Nezaretine müracaat ederek, Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında İttihat ve Terakki destekli hükûmet tarafından tutuklandığını, baskı ve işkenceye maruz kaldığını, herhangi bir gerekçe gösterilmeksizin Sinop’a sürgün edildiğini, matbaasının tahrip edildiğini ve tüm malvarlığının imha edildiğini beyan etmiştir. Bu bağlamda, sürgün kararının kendisine verdiği maddî ve manevî zararların telafisi için 35.000 lira tutarında tazminat talebinde bulunmuştur.⁷¹ Refi’ Cevat Bey’in başvurusu, Meclis-i Vükelâ tarafından 21 Eylül 1920 tarihli toplantıda müzakere edilmiş; söz konusu zararların kimler tarafından, hangi surette meydana getirildiğinin, zararın mahiyet ve miktarının, ayrıca müsebbiplerinden tazmininin mümkün olup olmadığının polis müdüriyeti tarafından tahkik edilmesine karar verilmiştir.⁷² Nitekim Sadaret Mektubî Kaleminden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda da polis müdüriyetinin tahkik yapması talep edilmiştir.⁷³ Netice itibariyle tahkikat yapılmış ve Polis Umumî Müdürü Hasan Tahsin Efendi tarafından Dâhiliye Nezaretine imzalı cevap verilmiştir. Bu cevapta, Refi’ Cevat’ın zararlarının iddia ettiği miktarı mütecaviz bulunduğunun anlaşıldığı ifade edilerek bu zararların “vatanı şu hâl-i harabîye sürükleyen ve o sırada Sadrazam bulunan Said Halim’den tazmini[nin] kabil” olacağı belirtilmiştir.⁷⁴

⁶⁹ Refi’ Cevat, “Afv-ı Umumi”, *Alemdar* 12-1322 (26 kânunuevvel 1334): 1.

⁷⁰ BOA, *DH. EUM. I. ŞB.*, 13/37, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 4 Mayıs 1335.

⁷¹ BOA, *BEO*, 4654/348992, Refi’ Cevat’ın Dâhiliye Nezaretine Sunduğu Dilekçe, 2 Eylül 1336.

⁷² BOA, *MV.*, 220/95, Meclis-i Vükelâ müzakeratına dair mazbata, 21 Eylül 1336.

⁷³ BOA, *BEO*, 4654/348992, Sadaret Mektubî Kaleminden Dâhiliye Nezaretine, 21 Eylül 1336.

⁷⁴ BOA, *DH. İUM*, 19/1, Polis Müdüriyet-i Umumisinden Polis Müdür-i Umumisi Hasan Tahsin Efendi’den Dâhiliye Nezaretine, 28 Eylül 1336.

Sonuç

Refi' Cevat'ın sürgün hayatı, II. Meşrutiyet döneminde muhalif bir gazeteci olarak yaşadığı zorlu sürecin en önemli safhalarından biridir. Başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyetine yakın duran, ancak zamanla şiddetli bir muhalif kimliğe bürünen Refi' Cevat, özellikle *Alemdar* gazetesindeki yazılarıyla dönemin iktidarına sert eleştiriler yöneltmiştir. Mahmut Şevket Paşa suikastı (11 Haziran 1913) sonrasında başlayan tutuklama ve sürgün dalgasının önemli isimlerinden biri olan Refi' Cevat, Sinop, Çorum ve Konya'da geçen beş yıllık sürgün hayatında hem maddi hem manevi büyük sıkıntılar yaşamıştır.

Refi' Cevat'ın hatıralarında ayrıntılı şekilde aktardığı bu süreç, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki siyasi baskıları ve muhalefetle hesaplaşma yöntemlerini gözler önüne sermektedir. Bu hatıralarında suikast akabinde tevkif edilmesi, Sinop'a gönderilmesi ve Sinop'taki menfa hayatını ve oradan menfasının Çorum'a nakli sürecini detaylı bir şekilde ele almıştır. Sürgün hayatı, Refi' Cevat'ın fikir dünyasında İttihat ve Terakkiye karşı öfkesini daha da keskinleştirmiş; sürgün sonrası kaleme aldığı yazılarında ve gazetecilik faaliyetlerinde bu husus kendisini fazlasıyla hissettirmiştir. Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonrası affedilmesi ve İstanbul'a dönüşüyle birlikte, özellikle *Alemdar* gazetesi aracılığıyla İttihatçılara yönelik eleştirilerini sürdüren Refi' Cevat, bu dönemde muhalif kimliğini daha da belirgin bir şekilde ortaya koymuştur.

Refi' Cevat'ın sürgün yılları, yalnızca onun kişisel mücadelesini değil, dönemin siyasi atmosferini ve iktidar-muhalefet/iktidar-muhalef basın ilişkilerinin geldiği noktayı göstermesi açısından da oldukça kıymetlidir. Osmanlı Devleti'nde muhalif gazetecilerin karşılaştıkları sıkıntılar, hukuki süreçlerde zaman zaman keyfiliklerin yaşandığı ve siyasi iktidarın muhalif sesleri kısmaya çalıştığı bu vakada somut bir biçimde görülmektedir. Bu yönleriyle incelendiğinde, Refi' Cevat Bey'in sürgün hikâyesi, Osmanlı Devleti'nde muhalefeti etkisiz kılma ve sansür mekanizmasının işleyişine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Hem dönemin siyasi kültürünün dinamiklerini hem de iktidar-muhalef basın hattındaki gerilimi anlamak açısından değerli bir vaka ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Refi' Cevat'ın sürgün hayatı üzerinden yapılan bu değerlendirmeler, II. Meşrutiyet döneminin siyasi iklimini ve muhalif kesimlerin maruz kaldığı uygulamaları anlamlandırmada kilit bir rol oynamaktadır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi : Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması : Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek : Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review : Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest : The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support : The authors declared that this study has no financial support.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO): 4140/310459; 4654/348992.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 5. ŞB.): 1/27.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube Belgeleri (DH. EUM. 1. ŞB.): 2/22; 12/25; 13/37.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi Belgeleri (DH. EUM. MH.): 191/4.

Dâhiliye Nezareti İrade-i Umumiye (DH. İ.UM): 19/1.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS.): 63/63.

Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Belgeleri (DH. SYS.): 57-2/52; 119/2.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR.): 76/243.32; 92/190.

İradeler- Harbiye (İ. HB.): 134/26.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 220/95.

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHP.): 1165.

Gazeteler

Alemdar 1427-117 (18 Nisan 1335): 1.

Alemdar 33 (29 Nisan 1337): 2.

Alemdar, 1515-115 (18 Temmuz 1335): 1.

Azm 36 (7 Haziran 1329): 2.

Haberdar 167-276 (23 Kanunusani 1328): 3.

Hakimiyet-i Milliye 44 (5 Temmuz 1336): 4.

Hemrah, 9-77 (29 Haziran 1327): 1-2.

İkdam 5859 (31 Mayıs 1329): 2.

Takvim-i Vekayi 193 (14 Nisan 1325): 1-2.

Takvim-i Vekayi 2105 (23 Şubat 1330): 3.

Takvim-i Vekayi, 3385 (4 Teşrinisani 1334): 1.

Tanin 1629 (30 Mayıs 1329): 1-2.

Tanin 1633 (3 Haziran 1329): 1.

Tasvir-i Efkâr 785 (30 Mayıs 1329): 1-2.

Tasvir-i Efkâr 793 (6 Haziran 1329): 2.

Tasvir-i Efkâr 799 (12 Haziran 1329): 1-2.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Acehan, Abdullah. “Refii Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 95/188 (2010): 119-138.

Akandere, Osman ve Hasan Ali Polat. *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

Alkan, Necmettin. *Selanik İstanbul’a Karşı -31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid’in Tahttan İndirilmesi-*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Artuç, Nevzat. “Bir Siyasal Cinayet Örneği: Mahmut Şevket Paşa Suikastı”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2005): 73-102.

Ayışığı, Metin. *Refi’ Cevat Ulunay, Bir İngiliz Muhibbinin Millî Mücadele Dönemi Yazıları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2022.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki’de On Sene -İttihat ve Terakki Neydi?* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

Birinci, Ali. *Tarih Yolunda -Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli-*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

Cemal Paşa. *Hatıralar*. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.

Erdeha, Kâmil. *Yüzellilikler yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*. İstanbul: Tekin Yayıncılık, 1998.

Giray, Özgül Özbek. “Kültür ve Edebiyat Alanına Katkılarıyla Refi Cevat Ulunay”. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2019.

Giray, Özgül Özbek. “Refi Cevat Ulunay’ın Gazetecilik Üzerine Yazıları”. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 7 (2019): 1675-1693.

Güncü, Mustafa. “İkinci Meşrutiyet Gazetecilerinden Zeki Bey Suikastının Kamuo-yunda Yankıları”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVI/33 (2016): 61-70.

Halıcı, Şaduman. *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri, Yüzellilik Gazeteciler*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2023.

Hastaş, Mehmet H. *Ahmet Samim, II. Meşrutiyet’te Muhalif Bir Gazeteci*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

- Karay, Refik Halid. *Bir Ömür Boyunca*. yay. haz. Yusuf Turan Günaydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Korkmaz, Ender. *31 Mart Vakası, Belgeler ve Tanıklıklarla*. İstanbul: Kronik Kitap, 2025.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.
- Küçükılınç, İsmail. *Jön Türklük ve Kemalizm Kısılcacında İttihadçılık*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.
- Mihçı, Sebahaddin. “Refi Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi”. Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2020.
- Ozansoy, Halit Fahri. *Edebiyatçılar Çevremde*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Polat, Hasan Ali. *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler, 1908-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Polat, Hasan Ali. *Yakup Cemil, Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023.
- Refi’ Cevat. “Afv-ı Umumi”. *Alemdar* 12-1322 (26 kânunuevvel 1334): 1.
- Refi’ Cevat. “İttihat Valileri”. *Alemdar* 2-111 (31 Temmuz 1328): 2-3.
- Refi’ Cevat. “Turancılar ve Türkler Amma Hakiki Türkler”. *Alemdar* 1578-278 (20 Eylül 1335): 1.
- Refi’ Cevat. “Yeni Çevirme Hareketi”. *Alemdar* 2674-374 (25 Kanunuevvel 1335): 1.
- Saka, Abdulkerim. *II. Meşrutiyet Konya’ında Siyasal Hayat 1908-1914*. Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Şimşek, Sezer. *İki Devrin Muhalifi Refi’ Cevat Ulunay ve İstanbul*. İstanbul: Libra Kitap, 2019.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler -İkinci Meşrutiyet Dönemi- C. 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Ulunay, Refii Cevat. *Menfâlar/Menfiler Sürgün Hatıraları*. yay. haz. H. Hüsnü Kılıç. İstanbul: Arma Yayınları, 1999.
- Uyanık, Necmi ve Sebahaddin Mihçı. “Refi Cevat’ta Siyasî Düşüncenin Değişimi Üzerine”. *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-* 12 (2014): 315-329.
- Yahya Kemal. *Siyâsî ve Edebî Portreler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1968.
- Yücebaş, Hilmi. *Ulunay, Hayatı-Hatıraları-Eserleri*. İstanbul: Arkın Dağıtım Limited Şirketi, 1969.